

A nyolcadik elé

Kommentárok egy tankönyv legújabb kiadása alkalmából

A belgrádi Tankönyvkiadó Intézet újvidéki szerkesztősége nemrégiben azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy a középiskolák negyedik (végzős) osztálya számára egykor szerkesztett tankönyvem új, immár nyolcadik kiadásának – amennyiben magam is jónak látom – készítsem elő esetleges módosított változatát.

Rendkívül megtisztelő számomra, hogy e közel húsz esztendővel ezelőtti első kiadásban megjelent könyv még ma is alkalmasnak látszik a most végzős fiatalok útbaigazítására s az irodalomról eddig szerzett ismereteik összefoglalására.

Hogy eleget tehessek a kiadó kérésének, újra átlapoztam a könyvet. Tudnunk kell, hogy e tankönyv a program szerint már nem történeti áttekintést, hanem elméleti összefoglalást nyújt, ezért az esetleges szövegmódosításokat is ilyen szempontból kell elvégezni. S azt is figyelembe kell venni, hogy az előző – hetedik – kiadás alig két éve jelent meg, amelybe recenzenseim tanácsára néhány új szövegillusztrációt, illetve szövegrészt iktattam be. Az elméleti megközelítés terén azonban rövid két év alatt nem történtek olyan változások, amelyekről a tankönyv be kell hogy számoljon. Vagy ami mégis változott, annak az okát nem az irodalom belső világában kell keresnünk, hanem az irodalmon kívüli (társadalmi, politikai stb.) történések visszhangjaként kell felfognunk. Igaz ugyan, hogy irodalmi életünkben is történtek „nagybetűs” események (pl. Kertész Imre Nobel-díjjal kitüntetett regényének a megjelenése), ám ezek nem az irodalomelmélet számára fontosak, hanem az író személyes pályaképének, fejlődésének a megértéséhez szükségesek, esetleg az irodalomtörténeti interpretációhoz. Az elmélet azonban, amely főleg az esztétikai, műfaji, formai, stílusbeli vagy struktúraképző, nem pedig ideológiai szempontokból indul ki, nem követeli meg a változtatást a szövegen. A két évtizeddel korábbi (*Bevezetés az irodalomelméletbe* című könyv) az idők folyamán Olvasókönyvvé szelídült, de ellenőrző újraolvasásom ugyancsak arról győzött meg, hogy a szöveg nem kíván módosítást az elméleti részben, legfeljebb az egyes írók életrajzában bekövetkezett változásokat kell jegyezni, így például haláluk évét. A jugoszláviai magyar irodalmat tárgyaló fejezetet, annak tárgyát, megfogalmazásait és fogalomkészletét azonban még ma is

többen elutasítják. Még hozzá nem azt, ahogy a tankönyv e fogalmakat bemutatja és értelmezi, hanem magát a jugoszláviai magyar irodalom létezését vonják kétségbe, mint ahogyan Bori Imre ugyanilyen című könyveinek, vagy pedig Gerold László *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikona* ürügyén tették. Legtöbbször olyan felfogásból kiindulva, hogy „Csak egy magyar irodalom létezik, ami örök, szent és egységes.” (Bővebben lásd: A „soha nem is volt”-ról még egyszer. Utasi Csaba cikke, *Híd*, 2008. április.) Ez a kizárólagosság és a szigorú nemzeti szempont érvényesítése azonban éppoly egyoldalú, mint az irodalomnak a könyvben említett másik két szemléletmódja is.

„A két világháború közti évtizedben a jugoszláviai magyar irodalom a kisebbségi öntudat ébrentartásának és ápolásának az eszköze volt, másrészt – különösen a *Híd* körül csoportosult írók gyakorlatában – az irodalom az osztályharcot szolgálta. A lapok, a folyóiratok és antológiák már címükben is az irodalom mozgalom voltát hangsúlyozták: *Kalangya*, *Kéve*, *Ákácok alatt*, *Híd*, *Szervezett Munkás* stb. Mindkét koncepció korlátai csakhamar megmutatkoztak: egyrészt egyfajta szigetirodalom alakult ki, amely óvatosan elsáncolta magát az »idegen« befolyásoktól, s igyekezett egy önelvű, »vajdasági«, helyi színeket hangsúlyozó irodalmiságot kialakítani, s így mind tartalmi, mind művészi tekintetben lassan sorvadásnak indult. A másik irányzat, az úgynevezett »szociális irodalom«, eleve lemondott a művészi ábrázolás és kifejezés elsődleges szempontjáról, mert számára a »helyzettudatosítás«, az osztályharc szolgálata volt a fontosabb, s ha ez a proletkultos, publicisztikai célú irányzat létre is hozott néhány figyelemreméltó alkotást, az nem annyira a program elveinek menetirányában jött létre, mint inkább az írók egyéni tehetségének eredményeképpen.

1945-ben a történelmi pillanat, a társadalmi és politikai helyzet ennek az utóbb említett irodalmi felfogásnak kedvezett: a gazdasági és szellemi újjáépítés lendületében az irodalom az új társadalmi tudat kialakítását tartotta első feladatának. Az újra meginduló *Híd* is ott folytatta, ahol 1941-ben a háború megszakította a folytonosságát, s azoknak az elveknek és esztétikai koncepcióknak a jegyében igyekezett új irodalmat teremteni, amelyek az 1941 előtti *Híd* törekvéseit meghatározták. A társadalmi célok és körülmények azonban gyökeresen megváltoztak. Így most már egyéb (művészi, esztétikai) célok is elérhetővé váltak, amelyekről azonban a *Híd* nem vett tudomást. A kibontakozást sokáig késleltette az átmenetileg Jugoszláviában is eluralkodott szocialista-realista művészet- és irodalomszemlélet, amely egyedül a társadalmilag hasznosítható vonatkozásban ismerte el az irodalmi mű értékét. Ezzel megteremtette ugyan az irodalmi élet kényszerű ideológiai egységét, de határt is szabott a szellemi szabadságnak s az egyéni útkeresésnek. Az 1947-ben megjelent *Téglák, barázdák* című antológia meglepéssel állapítja meg, hogy »a széthúzásnak nyomát sem találjuk íróink körében«.

Értékesebb irodalom azonban nem születhetett a háború utáni jó fél évtizedben, mert az irányítotttság, az irodalompolitika szüntelen beavatkozása leszállította a művek esztétikai értékét és hatékonyságát.”

Ez a szemlélet különösen félrevezető az elbeszélő próza olyan változataiban, amelyek már eleve is föltételezik az elmúlt korok jó ismeretét, az emberi életnek nemcsak jelenét és közelmúltját, hanem a rég letűnt korok örökségét, hagyományait, embereit és életformáit is. Viszont idézendő szerzőnk, Szenteleky Kornél (akit a közvélemény e vajdasági magyar irodalom alapítói között tart számon) a maga életterét igen csonkának és szegényesnek látja s mutatja be: „Ízléstelen, álmos kisvárosok, önző, mogorva falvak, hasznat ígérő kukoricások – és nincs tovább. Csúf és unalmas minden táj, egyiknek sincsen lelke, mesemondó kedve. Ez nem Hortobágy, itt soha sincsen délibáb, itt nem kószál az a sajtáságos szilágysági, nyírségi vagy szegedi földszag, mely markánssá marja a nép arcát és lelkét. Itt még egy novellának sem lehet hátteret találni... a mi parasztjaink számítók, pulyák, se szavuk, se daluk, se szokásuk, se észjárásuk nem eredeti” (*Ugartörés, Újvidék, 1936*).

Szenteleky barátja és hű utódja, Herceg János írja róla: „...úgy tűnik, mintha tulajdonképpen minden irodalom a hazáját keresné. Az is, amely elszakadt tőle, s a kozmopolitizmus hazátlanságában, egy törvényen kívüli világban és hazájában is hazátlanná vált embert követi csöppet sem irigylésreméltó vogelfrei szabadságában, s az is, amely a helyhezköötöttség elvét hirdeti helyi színek festegetésével és egy nyelvi vagy etnikai közösséghez való ragaszkodásával.

Szenteleky az utóbbi elkötelezettségek híve volt. Irodalmi programjához a lelki üdvösséget azonban ő sem kapta ingyen. Csaknem másfél évtizeden át élt a sehova se tartozás gyötrelmes purgatóriumában, mélységesen lenézve a sáros, sötét bácskai falvak világát, s talán az embereket is, akik körülvették, s akiken valóban nem volt a nagyvilágnak semmiféle nyoma sem...”

Szenteleky fentebb idézett nézete irodalmunk állapotáról oly szívósan fészkelte be magát s bénította meg az írók fantáziáját, rombolta le egészséges múltszemléletüket, hogy mint láttuk, még ma is többen hivatkoznak az ő felfogására. Erre pedig annál is inkább fel kell hívni a figyelmet, mert Szenteleky egyfajta „történelemhiányt” is emleget. Szerinte irodalmunk és műveltségünk fönti sanyarú állapotáért nemcsak a tájnak és népének silánysága hibáztatható, hanem a „magashomlokú” hitvitázók, a nagyhatalmú várurak, a tiszteletet parancsoló kolostorok meg a hősök haditetteinek hiánya is.

Szenteleky azonban téved: nekünk nemcsak Muhipusztánk és Mohácsunk van, hanem Nándorfehérvárunk, vagy akár európai léptékkel mérhető zentai csatánk és karlócai békénk is. Mindez pedig történelemhű feldolgozásban, számos településtörténeti monográfia, irodalmi és művészeti lexikon

és egyéb szakkönyv, továbbá intézet, gyűjtemény, múzeum tényanyagának alátámasztásában.

Bizonyára a fentiekkel függ össze az a gondolatom, hogy könyvem egyik korábbi kiadását előkészítve néhány új részletet s más jegyzetanyagot csatoljak hozzá, amelyeket eredetileg a könyvbe akartam iktatni, azzal a szándékkal, hogy pl. a regény műfajáról szólva bizonyítsam: a történelmi regény minősége és értéke nem a történelmi korok valóhű festésében, aprólékos föl-tárásában, részleteinek kritikai és hiteles vizsgálatában rejlik, hanem abban, hogy az író nem történelmet, hanem regényt ír. Tehát nem „történelemhiányról” kellene szólni, hanem egyéb okokról. Az írónak tehát úgy kell eljárnia, ahogy Szemlér Ferenc teszi *A mirigy esztendeje* című regényében, amely a 18. századi brassói pestisjárványt írja le, hőseit pedig nem a történelmi valósághoz, hanem az olvasó korához hozza közel, igényeinek megfelelően alkalmazza. Ez a szoros emberi viszony, ez a belső kapcsolat megteremtése mindig kimutathatóan van jelen az irodalomban, természetesen az író képességeitől függően.

Be kell azonban vallanom, hogy a regény engem személy szerint is érdekeltté tett, mert Szeli József ükapámról szól, a regénybeli Szüle Istvánról, akiben egyik őszömet, a brassói igehirdetőt tisztelhetem, s akinek mint imádságos könyvek, szentbeszédék és egyéb egyházi szövegek szerzőjének Szinnyei József többkötetes irodalmi lexikona is szócikket szentelt. Az író azonban az olvasók széles rétegeinek az érdeklődésére kell hogy fordítsa a figyelmét, amiről az alábbiakban lesz szó.

Mindez és még sok ezzel kapcsolatos probléma különféle formában (hol lappangva, hol élőszóban) már korábban is fölmerült, s már legalább kilencven éve jelen van értelmiségünk tudatvilágában. Így természetesen oktatásunkban, tanterveinkben, kutatásainkban s könyveinkben egyaránt. Jómagam a debreceni Nyári Egyetem vendégelőadójaként is beszéltem róla még 1971-ben. Arra mutattam rá, hogy Szenteleky és társai „az univerzális magyar kultúra képletére esküdtek, mit sem törődve a cáfoló és kényszerítő tényekkel, a körülöttük lezajló nagy történelmi katalizmákkal, az 1918 utáni tényleges megosztottsággal. Ami »extra Hungariam« történt, abban ez a szemlélet eleve sekélyes provincializmust szimatolt, finnyáskodóan, arisztokratikusan elutasított magától, s minden »belső képződményű« kulturális jelenséget a jelenben és a múltban egyaránt kisebb értékűnek érzett az univerzális értékek rendjében...”

A jugoszláviai magyarság e beszűkült műveltségképlete mégsem értelmezhető teljesen a kisebbségi státusból eredő tudatszegénységgel. Egy másik, a történelemben mélyebben gyökerező tényezőre is rá kell irányítanunk a figyelmet. A nemzetietlen, még csak „klasszikus” osztálytudattal sem bíró magyar polgárság a kiegyezés utáni korszakban az ipari és kereskedelmi tőke

koncentrációjának folyamatától támogatva, hogy úgy mondjuk „mindent megtett” a vidéki magyarság gazdasági, anyagi, következésképpen kulturális kifosztása érdekében. Az egykori policentrikus kultúra átadta a helyét a fővárosba összpontosított műveltségnek; intézményei, szervei és alkotói mind oda tömörültek, s így a peremmagyarságban, de a vidékinek nevezettben is, rohamosan pusztul a történelmi kultúra képe. Helyzeti energiájánál fogva a pesti lett a nemzeti, s ami ott születik, az eleve nemzeti. „A budapesti irodalom pótolja a nemzetet” – mondja Szekfű a *Három nemzedékben*. A hivatalai és hatóságai révén Pesthez kötött magyarországi művelődéskoncepció lehetetlenné tette a vidéki kulturális góccok megerősödését, így az akkori „délvidéki” magyarságét is, s ennek folyományaként kialakult a vidéki magyar műveltség másodlagosságának, járulékosságának a tudata. A magyar kapitalizálódás e ferdeségei és eltorzult polgári tudata következtében jelentkezik tehát az a kultúrpeszimizmus, amelynek jeleit láttuk pl. Szenteleky-nél, s amely arra sem lesz képes, hogy saját gyér örökségét birtokba vegye, s abból építse fel a maga irodalmi világát. Szenteleky tagadása és antihistorizmusa tehát egy történelmileg légtüres térbe jutott idealista gondolkodó elveszettségérzésének a megfogalmazása, egyben egy letűnő osztály „elhasználódottságának” a válságjele.

A középiskolát végző diákok a lényegre tekintve az előző kiadás szövegét vehetik a kezükbe, úgyszólván változtatás nélkül. Az, hogy a fenti kérdésekről itt közölt cikkünkben is említést teszünk, az a legújabb időkben újra fellángolt viták miatt történik. Továbbá az is szándékunk, hogy némileg magunk is hozzájáruljunk a felmerült kérdések tisztázásához. Ezt várjuk tehát a nyolcadik kiadástól is, azt, hogy a *meglelt igazságot megőrzött igazsággá* tegye az ifjú olvasóban. Az iskolai program ugyan nem írja elő az itt tárgyalt fogalmak részletes ismertetését, a diákok azonban (különösen régebbi íróinkat olvasva) előbb-utóbb találkozhatnak velük, és fölteszik kérdéseiket. Nem árt tehát, ha több oldalról is megvizsgáljuk a tankönyv e fejezetét.

A magam részéről, mivel csak „itthon” vagyok illetékes e téren, az alábbi négy könyvemet ajánlom az olvasó figyelmébe: *Utak egymás felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1969; *Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1974; *A peremkultúra élettana*. Forum Könyvkiadó, Újvidék–Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993; *Az erózió ellen*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1986.